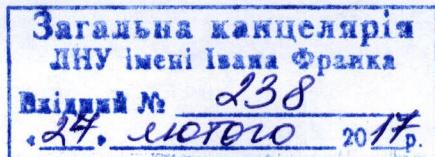

ВІДГУК
офіційного опонента про дисертацію
Слободзянік Олени Зіновіївни
«Формування географічної лексики в українській мові XVI–XVIII століть»
(Львів, 2016. – 280 с.), подану до захисту
на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук
(спеціальність 10.02.01 – українська мова)

Як можна помітити, в останні десятиліття дослідження окремих лексико-семантических груп є одним із пріоритетних напрямків української історичної лексикології. І це невипадково, адже саме такий підхід дає змогу системно описати окремі ділянки лексичної системи з максимальним урахуванням їхніх мовних особливостей: вивчити специфіку внутрішньої організації, парадигматичні, синтагматичні та асоціативно-дериваційні відношення між членами цих лексических підсистем, різноманітні типи мікросистем, якими є синонімічні ряди та антонімічні пари, особливості функціонування в контекстах. Вивчення ЛСГ на окремому діахронному зразку з проекцією на попередній та подальший її стани дозволяє представити її в динаміці та виявити основні закономірності цього процесу. А оскільки всяка окрема лексико-семантична підсистема відображає особливості цілої лексичної системи мови, актуальність такого підходу безперечна.

Лексико-семантична група географічних назв, дослідження якої присвячена дисертація О.З. Слободзянік, є одним із найдавніших і найзначущіших лексических шарів мови. Адже через акт номінації географічних реалій, людина «вписувала» себе в контекст середовища свого існування, відображаючи в ньому не лише досвід *пізнання* природного оточення, його актуальних для неї властивостей, а й *взаємодію* з ним, фундаментальними формами якої були, з одного боку, його господарське освоєння й використання, а з другого володіння ним як власністю, майном. Саме тому історико-лінгвістична інтерпретація цієї тематичної групи лексики є достовірним джерелом вивчення процесів формування і розвитку як літературної мови, так і діалектів. Крім того, вона є надійним інструментарієм реконструкції картини

світу віддалених у часі носіїв мови, отримання об'єктивного уявлення про особливості життя, господарської діяльності, духовної та матеріальної культури давнього суспільства. Усім цим зумовлена безперечна **актуальність дисертації** О.З. Слободзянник.

Актуальність дослідження визначається також тим, що воно присвячене важливому етапу в історії староукраїнської мови – XVI–XVIII ст. – періоду, коли її лексична система перебувала в стадії інтенсивного становлення, зумовленого активним розвитком різних писемних стилів і жанрів, а особливо ділового (судові, адміністративні, торговельні, документи що стосуються землеволодіння тощо), – одного з найпродуктивніших середовищ функціонування досліджуваної лексики.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві здійснено комплексний лінгвістичний аналіз структурно-тематичної групи назв природних об'єктів ландшафту, яка функціонувала в староукраїнській мові XVI–XVIII ст., на матеріалі двох її найчисельніших лексико-семантичних груп (загальний корпус виявлених назв нараховує 1400 одиниць; до аналізу залишено 450 з них). При цьому зазначена ТГ розглянута на широкому різноманітному джерельному матеріалі, з урахуванням значної кількості контекстів слововживання (4000), що вперше впроваджені в науковий обіг. Таким чином матеріали дисертації суттєво розширяють емпіричну базу історико-лексикологічних студій української мови і є вагомим внеском в українську історичну лексикографію.

Теоретична значення роботи полягає в тому, що в ній поглиблено принципи лексико-семантичної систематизації словникового складу української мови, сформульовано нові підходи до лексикографування староукраїнської мови, які були успішно втілені у публікації «Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово – текст – словник» (Львів, 2015), яку дисерантка підготувала у співавторстві з науковим керівником Г.М. Дидик-Меуш.

Практичне значення дисертації не обмежується лише можливістю використання представленого в ній нового матеріалу в історичній лексикології лексикографії, діалектології та історії мови, а також при створені навчальних курсів із зазначених дисциплін. З огляду на тенденцію географічної лексики до активної онімізації, тобто переходу до розряду власних назв, праця О.З. Слободзянник має велике значення також для студій із української історичної ономастики (оїконімії, гідронімії, мікротопонімії тощо).

Композиція дисертації цілком відповідає поставленим у ній завданням. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, що містить 267 найменувань. Список джерел ілюстративного матеріалу налічує 74 позиції. У додатках вміщено індекс проаналізованих у дисертації лексичних одиниць, схеми лексико-семантичних класифікацій географічної лексики, що належать різним українським лінгвістам, а також самій дисертантці, і таблицю, яка відображає варіантність терміна на позначення об'єкту дослідження.

У вступі О.З. Слободзянник переконливо обґрунтовує актуальність праці, її наукову новизну, теоретичне й практичне значення, визначає об'єкт, предмет, мету, задачі і методи дослідження.

Перший розділ дисертації «Географічна лексика української мови як об'єкт мовознавчих студій» присвячений огляду основних напрямків вивчення географічної лексики в українській лінгвістиці, а саме дослідження її в контексті історичного мовознавства, діалектології, наукового галузевого термінознавства, ономастики. Особливою проблемою, яку тут порушує авторка, є питання вибору метатерміна на позначення об'єкту дослідження. Проаналізувавши велику кількість запропонованих в українській лінгвістиці його варіантів (*географічний апелятив*, *географічна назва*, *географічний термін* та ін., загалом понад 20 термінів), дослідниця справедливо відзначає, що вибір метатерміна був часто продиктований науково-методологічним контекстом, у якому вивчалася відповідна лексична сукупність: лексичний, термінологічний, топонімічний (с. 51–52). Застосувавши денотативний підхід (денотатом є

природний об'єкт ландшафту, географічна реалія), О.З. Слободзянік аргументує використання у власній роботі термінів *географічна назва та назва природного об'єкта ландшафту* та окреслює обсяг зазначених понять. До ТГ «Назви природних об'єктів ландшафту» вона зараховує лексеми та словосполучення на позначення відповідних географічних реалій, а також ті лексичні одиниці, які містять у своїй семантичній структурі значення, співвіднесене з географічними реаліями (за термінологією авторки – «словозначення» (с. 53). Особливу увагу в цьому розділі приділено лексико-семантичній класифікації географічної лексики, поділу її на лексико-семантичні групи, підгрупи та ряди на основі спільних та диференційних ознак (сс. 53–57, а також схема в додатку). Позитивно відзначимо той факт, що О.З. Слободзянік не потрапила «в пастку» класифікацій, запропонованих іншими дослідниками (їхні схеми вона наводить у додатку до дисертації), що могло спричинити неточність при систематизації мовного матеріалу, а запропонувала власну, виходячи, власне, з того мовного матеріалу, який отримала з окресленого для себе кола джерел. Такий підхід – не лише ознака наукової сумлінності дослідниці. Запропонована класифікація є об'єктивною і надзвичайно докладною. Безумовно, вона послужить надійним орієнтиром для подальших дослідників цього розряду лексики.

Другий і третій розділ дисертації присвячені комплексному лексико-семантичному дослідженням обраних для аналізу двох лексичних підсистем географічної лексики української мови XVI–XVIII ст. – ЛСГ «Загальні назви природних об'єктів ландшафту» та ЛСП «Назви лісу». Свій вибір дисертантка пояснила структурною розгалуженістю цих мікросистем порівняно з іншими, високою чисельністю та частотністю використання їхніх одиниць (с. 57). Наведені аргументи, а також загальний обсяг проаналізованих лексем (450) дозволяють вважати такий матеріал цілком репрезентативним і достатнім для екстраполювання висновків дослідниці про специфіку лексико-семантичної організації та розвитку цих ЛСГ на цілі ТГ назв природних об'єктів ландшафту.

Опис і аналіз лексики в зазначених розділах є результатом ефективного застосування комплексу лінгвістичних методів та прийомів (докладно вони описані на сс. 66–67): тут наведена історико-етимологічна характеристика кожної з проаналізованих лексем, здійснено компонентний аналіз їхньої семантичної структури з урахуванням доступних екстралінгвальних даних та насамперед великої кількості контекстів слововживання. Зазначимо при цьому, що в багатьох випадках виявлення семи «природний об'єкт ландшафту» вимагав від дослідниці особливої лінгвістичної інтуїції і вміння працювати з лексичними раритетами (йдеться, зокрема, про лексеми *волока* (с. 98), *займище* (с. 123), материзна, дідизна, отчизна тощо (сс. 132–135), які кваліфікувалися дослідниками як юридичні терміни із загальним значенням «майно»).

Дослідниця максимально повно виявила всі типи парадигматичних зв'язків усередині проаналізованих ЛСГ. Це насамперед гіпонімічні ряди, утворені переважно за допомогою прикметників-кваліфікаторів, та синонімічні ряди (переважно синоніми-дублети). Про масштабність опрацьованого з цією метою джерельного матеріалу свідчить чисельність окремих лексико-семантических рядів: так, зокрема, гімонімічний ряд із лексемою *кгрунты* нараховує 50 одиниць, лексеми *добра* – 30, *земля* – 20 (с. 199), що, до речі, дало змогу дослідниці зробити справедливий висновок про те, що зазначені лексеми становлять ядро відповідної ЛСГ. Крім того, О.З. Слободзянік широко відобразила також фонетичну, орфографічну, словотвірну варіантність назв природних об'єктів ландшафту у староукраїнській мові XVI–XVIII ст., що є емпіричним матеріалом, зокрема, для поглибленого вивчення становлення відповідних мовних підсистем.

Безперечну цінність другого та третього розділів становлять результати порівняльно-історичного аналізу стану ТГ назв природних об'єктів ландшафту із попереднім та наступними періодами її розвитку в українській мові на матеріалі лексикографічних та діалектологічних даних, що дозволили простежити процес їхнього семантичного розвитку – виникнення, відмирання та модифікацію (звуження, розширення) значень, зсув на периферію системи чи

цілковитий занепад лексичних одиниць, встановити причини і хронологію відповідних лексико-семантичних змін. Важливим є висновок дисертантки про те, що основу ТГ назв природних об'єктів ландшафту староукраїнської мови становить питома, а не запозичена лексика праслов'янського походження, яка має паралелі в інших слов'янських мовах.

У висновках дисертації викладено результати здійсненого дослідження, які вповні відображають всі його аспекти і суголосні з висновками до окремих розділів роботи.

Положення, винесені на захист, достатньою мірою апробовані на публічних наукових зібраннях (конференціях, семінарах тощо). Матеріали дисертації викладено у 8 публікаціях, із яких 5 опубліковані у фахових виданнях, затверджених ДАК України; 3 – у закордонних періодичних виданнях. Автореферат і публікації повною мірою відбивають основні результати дисертаційного дослідження.

До роботи можна висловити кілька зауважень та рекомендацій:

- 1) Дискусійним або таким, що потребує додаткового роз'яснення, є висновок дисертантки про те, що ТГ назв природних об'єктів ландшафту «не має маргінальних зон, тобто всі ЛСГ функціонують повноцінно, не перетинаючись із тематичними групами лексики інших галузей» (с. 197). Як показують матеріали дослідження, значна кількість проаналізованих найменувань, зокрема одиниці майже всіх підгруп ЛСГ «Загальні назви природних об'єктів ландшафту», демонструють виразний взаємозв'язок, зокрема, з лексичною системою правової (майнового права) та господарської галузей. Так, напр., лексеми *маєтность*, *имение*, *рѣчи*, *добра* та ін. є насамперед носіями загального значення «майно», в яких семантика «земельна ділянка, земельне угіддя» актуалізується переважно за допомогою прикметника-кваліфікатора (*кгрунтовные*, *лежачие*, *стоячие*, *нерухомые* (С. 72)) або через контекстне вживання. Вторинність географічного значення щодо майнового демонструють і такі назви природних об'єктів ландшафту, як

спадокъ, купля, даровизна, бабизна (с. 133), *материзна* (с. 134), *дѣдизна* (с. 135), *батковицна, вітчизна* (с. 138) тощо. Крім того, як видно, гіпонімічний ряд назв успадкованих об'єктів ландшафту (с. 129) значною мірою сформований за допомогою апелятивів-кваліфікаторів, утворених від термінів спорідненості і свягтва, пор.: *материзный, материстый, матерний* (с. 134–135), *дѣдизний, дѣдичный* (с. 137), *отчизный, отцевский* (с. 139), *прадѣдовский* (с. 137) тощо. Таким чином, взаємодія ТГ назв природних об'єктів ландшафту із лексикою інших галузей є очевидною і цей факт заслуговує на глибше висвітлення.

2) Твердження про чисельність тієї чи іншої ЛСГ звучали б, на нашу думку, переконливіше (пор. «ЛСГ «Загальні назви природних об'єктів ландшафту» є найчисельнішою із-поміж усіх чотирьох ЛСГ аналізованої ТГ «Назви природних об'єктів ландшафту» (с. 142)), коли б авторка підтвердила їх конкретними статистичними даними, тим більше, що метод статистичного аналізу заявлений у дисертації.

3) Лексема *бранище* з південнослов'янським неповноголоссям пов'язана із праслов'янським *bornišče від *borniti «забороняти», «охраняти, стерегти», і має значення «заповідник», «місце, що охороняється як приватна власність» (пор. болг. *бранище* «заповідна територія» (див. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 2 / под ред. О.Н. Трубачева. – М.: Изд-во «Наука», 1975. – с. 207), тому в єдиній наведеній у дисертації ілюстрації це слово позначає ліс, щодо якого існувала заборона вільного використання, що, до речі, і випливає з самого контексту (с. 148). А отже, віднесення лексеми *бранище* до групи загальних назв лісу видається неправомірним.

4) На нашу думку, недоречно характеризувати семантичний зв'язок лексеми *купля* «придбана земля» і назв земельних ділянок, отриманих у спадщину, як антонімічний (с. 125), оскільки антонімія передбачає бінарність протиставлення, натомість лексема *купля* входить до ширшого ряду лексем, диференційованих за ознакою «способ отримання землі» – *даровизна* «земля

подарована», *займаниця* «земля куплена», *спадок* «земля, отримана у спадок» та ін., і перебуває з ними в гіпонімічному зв'язку.

5) З огляду на те, що географічні назви є джерелом поповнення українського ономастичного фонду, в перспективі видається цікавим, говорячи про долю назв природних об'єктів ландшафту в подальші періоди розвитку мови аж до сучасного стану, залучити до аналізу не лише діалектологічні, а й ономастичні дані, оскільки не збережена в літературній мові лексема могла «дожити» до наших днів, закріпившись в ономастиконі.

Наші зауваження, проте, не стосуються концептуальних положень праці, мають рекомендаційний характер і не впливають на її загальну високу оцінку.

Дослідження відзначає чіткість слідування обраній історико-лінгвістичній методології, аргументованість теоретичних пропозицій і міркувань, скрупульозність аналізу, виразність прикладів.

З огляду на все сказане вище вважаємо, що дисертація О.З. Слободзянник «Формування географічної лексики в українській мові XVI–XVIII століття» є оригінальним, завершеним науковим дослідженням, яке відповідає вимогам ДАК України щодо дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, а авторка рецензованої праці заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української мови НАН України

 Н.В. Пуряєва

24 лютого 2017 р.

